

MÜASİR ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQDA ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNİN TƏDQIQI***Lalə HƏSƏNOVA******Öz**

Günümüzde, küreselleşme koşullarında Doğu-Batı çatışması özel aciliyet arz etmektedir. Doğu ülkelerinin zengin kültürel geleneğe sahip edebiyatı ve felsefesi çoğu zaman Batı fikirlerinin esirine dönüşmekte ve Batılılaşma eğilimine bürünmektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında medyanın ve özellikle de sinemanın çok büyük bir rolü vardır. Modern genç şair ve yazarların eserlerinde de Batı kültürüne hayranlık büyük ölçüde kendini hissettirmektedir. Bu nedenle modern edebiyatşünaslıkta Doğu-Batı kontekstinin öğrenilmesi oldukça güncel ve önemli meselelerdendir. Ayrıca özellikle uzun yıllar boyunca Türk kelimesinin bile yasak edildiği, Doğu değerlerinin öğrenilmesinde ve öğretilmesinde belli sınırların konulduğu Sovyetler Birliği dönemindeki Türk dilli devletlerde bu sorun günümüz için de özel bir önem arz etmektedir. Makalede bu önemli konu, Azerbaycan edebiyatşünaslığı ve bilimsel fikri açısından çeşitli yönleri ile ele alınmış ve modern edebiyatşünaslıkta eleştirci yönüyle ön plana çıkan Yaşar Garayev'in edebi çalışmaları ve araştırmaları bağlamında incelenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Doğu-Batı bağlamı, modern edebiyatşünaslık, Sovyet edebiyatı, Doğu Rönesansı, Ali Bey Hüseyinzade.

INVESTIGATION OF EAST-WEST CONTEXT IN MODERN LITERARY CRITICISM**Abstract**

In modern period the East-West conflicts are attained particular urgency under globalization condition. In the field of the literature, philosophy the East which has rich tradition was fascinated by Western culture in modern world for many times. In the creative works of the young writers is felt the predilection of Western culture. For this reason to study East-West context is necessary and important problems in modern literary criticism. According to the prohibition of Turkic word, there were limits in study and popularization of the East costs, this problem was attained particular case in Turkic Speaking Countries which were entered under of Soviet Union Socialist Republics in modern period for long times. According to this problem was investigated in prominent literary critic Yashar Qarayev's scietific heritage in that paper.

Keywords: East-West context, modern literary criticism, Soviet literature, Eastern Renaissance, Ali bey Huseynzade.

---

* Bu makale Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'te 22-23 Ekim 2014 tarihleri arasında düzenlenen "Türk Dünyası Vatandaşlığı Çalıştayı"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr.; Azerbaycan Millî Bilimler Akademisi, hltlala@mail.ru.

“Ortaq türk keçmişindən ortaqlıq gələcəyinə doğru!”

“İnsanın meymun mənşəyini Batıda, insanın
tanrı mənşəyini Doğuda kəşf ediblər.

“Mənəm meymun!-yox, “Mənəm Allah!
imperativini ilk dəfə dünyaya ürfan, təsəvvüf, Nəsimi elan edibdir”

Y. Qarayev

Müasir dövrdə, qloballaşma şəraitində Şərq Qərb qarşıdurması xüsusi aktuallıq kəsb edir. Ədəbiyyat, fəlsəfə sahəsində zəngin ənənəyə malik Şərq müasir dünyada çox zaman Qərb mədəniyyətinin əsrinə çevrilir. Müasir gənc yazarların əsərlərində də Qərb mədəniyyətinə aludəçilik hiss olunur. Bu səbəbdən də müasir ədəbiyyatşünaslıqda Şərq-Qərb kontekstinin öyrənilməsi zəruri və vacib məsələlərdəndir. Əsasən də uzun zaman türk sözünün belə yasaq olunduğu, Şərq dəyərlərinin öyrənilməsində və təbliğində müəyyən məhdudiyətlər olmuş keçmiş Sovet Sosialist Respublikaları İttifaqına daxil olmuş türkdilli dövlətlərdə bu problem müasir dövrdə xüsusi önəm kəsb edir.

Şərq və Qərb mövzusu, müasir cəmiyyətin bu dəyərlər nisbətində dəyişən mövqeyi humanitar elmin əsas problemlərindən olmuşdur. Rus şərqşünası S. F. Oldenburqun bu fikri müasir humanitar elmin problemə yanaşmasını dəqiq ifadə edir: “Şərq daim öz dərin zəkası ilə həyatın dərinliklərinə baş vuraraq, insanı dərk etməyə çalışıb. Biz bu istiqamətdə nailiyyətlərimizin nə qədər cüzi olduğunu, Şərqlin isə insanın mənəvi aləminə nüfuzunun nə dərəcədə dərin olduğunu hər addımda şahidi oluruq” (Шапошникова, 1994: 6).

Bəşəriyyətin inkişaf trayektoriyasını müəyyən edən bu kontekst keçmiş sovet respublikaları müstəqillik əldə etdikdən sonra, yəni 90-cı illərdən başlayan milli özünüdərk prosesi ilə aktuallaşır. Bu yanaşma tənqidçi-ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin tədqiqatlarının əsas konsepsiyasını təşkil edir. Alim heç bir qütbü alçaltmaq və ya yüksəyə qaldırmaq mövqeyindən çıxış etmir, “təzadlı dominant məqamları qarşılaşdıraraq bir-birini tamamlamağa, vəhdətə, bütövlüyə çağırır”.

Azərbaycan bədii fikrinin inkişaf mərhələlərini ortaqlıq dəyərləri kontekstində öyrənən Y.Qarayev, Azərbaycan ədəbi düşüncəsinin qədim türk düşüncəsinin bir qolu olduğu, türkdilli xalqların ədəbiyyatının bir kökdən qidalandığı haqda fikirləri ilə uzun zaman pərən-pərən salınmış əlaqələri yenidən bərpa etməyə nail olur. Şərqlin özünəməxsusluğunu diqqətə çatdıraraq, vüluqar-sosioloji təhlilə məruz qalmış ədəbiyyatımızın yeni, dolğun mənzərəsini yaratmağı bacarır.

Yaşar Qarayev Azərbaycan ədəbiyyatında Şərq-Qərb təsirinin dinamikasını əsrlər üzrə mərhələlərə bölərək tədqiqata cəlb etmişdir. Bu mərhələləri şərti olaraq belə qruplaşdırmaq olar:

1. Eramızdan əvvəl IX-VII əsrlərdən başlayaraq bizim eranın VI-VII yüzillikləri;
2. Qədim və orta əsrlər ədəbiyyatı (VII əsrdən XVIII əsrin sonuna qədər);
3. “Yeni dövr ədəbiyyatı” (XIX əsr);
4. XX əsr - ADR-in süqutuna qədər olan mərhələ;
5. XX əsrin son üç rübü – “sosialist realizmi” dövrü.

Hər bir mərhələnin əsaslı nəzəri xarakteristikasını verən alim bu mərhələləri belə xarakterizə edir: “...İslama qədər olan, İslamla başlayan və Avropa ilə başlayan üç ədəbi dövrdən sonra onların hər üçünü özündə cəmləyən, birləşdirən yekun dövrü - XX əsr gəlir və özünün zirvə məqamına Azərbaycan Cümhuriyyəti illərində yüksəlir” (Qarayev, 1996: 46).

Tədqiqatçı, XIX əsrin əvvəlindən başlayaraq milli bədii tərəqqinin özündə iki konteksti - həm Şərq, həm də Avropa orbitində evolyusiya ənənəsini birləşdirən şərikli və ortaq məxrəcdə inkişafını göstərərək, Vaqif yaradıcılığının orta əsrlər və “yeni dövr” arasında körpü rolunu oynadığını, M. F. Axundovun bədii-tarixi prosesi A. Bakıxanov ziddiyyətlərindən təmizləyib, “Vaqif körpüsündən ” keçirərək “yeni dövrün və yeni dünyanın dəhlizinə ən qəti addımı” atdığını qeyd edir (Qarayev, 1996: 44).

XX yüz ildə “milli ədəbi və estetik fikir Qərblə, müasir Avropa ilə mənəvi təmasdan sonra yeni bir bədii-fəlsəfi zirvədən keçmiş, özünə qayıdır” (Qarayev, 1996: 44). Bu “böyük sintez dövrünə keçid”in başında dayanan isə Əlibəy Hüseynzadə olmuşdur (Qarayev, 1996: 44). Məhz Əlibəy Hüseynzadə Şərq-Qərb probleminə qlobal, sabit metodoloji əsasda yanaşaraq “Axundovun ifratlarını aradan qaldırmağa” nail olur.

Ə. Hüseynzadənin “türklük miqyasında qövmi özünədərk, istiqlal düşüncəsinin” memarı hesab edən Y. Qarayev, onun türkçülüüyü milli ideologiya səviyyəsində hərəkətə gətirənlərdən, fəlsəfə, məfkurə, metodologiya kimi əsaslandırılardan biri olduğunu açıqlayır. Ziya Göyalpın “Ə. Hüseynzadənin üçlü düsturu bütün türk dünyasında yeni üfüqlər açdı” deyərək onu yüksək qiymətləndirdiyini, “türkləşmək, islamlaşmaq, avropalaşmaq” çağırışını “peyğəmbər düsturu” hesab etdiyini qeyd edir (Qarayev, 1996: 283). “Konsepsiyanın əsas məqamlarını açaraq kökünün ittihad (birlik) olduğunu və “Turan” anlayışının da bu ideya üzərində bərqərar olduğunu vurğulayır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda “İttihad” ideyalarından bir çox mütəfəkkirlərin bəhs etdiyinə baxmayaraq, məhz Ə. Hüseynzadənin anlamında bu hərəkatın

“Avropa təcavüzü qarşısında özünümüdafiə məqsədi” daşdığı xüsusilə qabardılır (Bayramlı, 2008: 8).

Məlumdur ki, bu təşəbbüsün fundamental və elmi-türkoloji əsası 1926-cı ildə Şərq xalqlarının Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayında qoyulmuşdur. Y. Qarayev bu fikrin yaranma stixiyasını izləyərək köklərini və inkişaf etmə perspektivlərini mərhələli şəkildə tədqiq edir. “Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ” fikrinin – müasirləşmək, avropalaşmaq ideyasının Axundovla başladığını, mütəfəkkirin (M.F.Axundovun-L.H.) “... Azərbaycanı, türk dünyasını Şərqdən uzaqlaşmamaq hesabına Avropaya yaxınlaşmağa” çağırıldığını vurğulayır, Ə.Hüseynzadəni və “Füyuzat” dərgisini Axundovun fikirlərinin davamçıları olaraq qiymətləndirir. “Türkləşmək, islamlaşmaq” fikirlərinin müəllifləri olaraq isə (Qarayev, 2008: 69) İsmayıl bəy Qaspralı, Həsən bəy Zərdabi, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağaoğlu, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Ziya Göyaltın adlarını çəkir. Müasir dövrdə “həmin vahid məkanı kulturdə yenidən bərpa etmək, ortaq türk keçmişindən ortaq türk gələcəyinə doğru körpu salmaq, babaların yaratdığı milli-etnik “mən”lik şüuruna sahiblik şüuru tərbiyə” etməyi prioritet istiqamət olaraq müəyyən edir.

Göründüyü kimi, ədəbiyyat tarixi təkdən ümumiyyə, ümumbəşəri istiqamətdə inkişaf etsə də sonrakı mərhələdə (sovet dövrü) davamlı inkişafı pozularaq yeni fərqli məcraya yönəlir. Nəticədə ədəbiyyat öz mehvrindən çıxır və qapalı çərçivədə inkişafa başlayır.

Sovet ədəbiyyatı ilə tamamilə yeni, ənənədən uzaq bir dövrün əsası qoyulur, inkişafın pik nöqtəsi, zəngin bir ədəbiyyatın süqutu ilə yekunlaşır. Əsasən “böyük qardaşın”, rus ədəbiyyatının imitasiyasına yönəlmiş 70 illik bir epoxa başlanır. Ancaq bu hal göstərilən dövrü yalnız inkarçı mövqedən dəyərləndirməyə imkan vermir. Y. Qarayev tədqiqatları da ədəbi irsə ideoloji yanaşmanın aradan qaldırılmasına, yeni, qərəzsiz və obyektiv meyarlar sistemindən qiymətləndirməyə yönəlmişdir.

“XX əsrin son üç rübü ədəbi tərəqqinin “ideyaca qapalı bir məcrada məhdud hərəkət çərçivəsində” inkişaf edir. “Ədəbiyyat ikiyə haçalanır: yaradıcılığını bəşəri tərəqqinin davamı olaraq inkişaf etdirən sənətkarlar – repressiya qurbanlarına çevrilirlər; yeni sovet ədəbiyyatını isə “sovet realizmi” daxilində təsvirlə məhdudlaşan sənətkarlar yaradır” (2, 46). Beləliklə, Sovet ədəbiyyatı iki mərhələyə bölünür: 1. Repressiya, ehkam, kult və qrafomanlıq ideologiyasının hakim olduğu 1920-1950-ci illər; 2. “Yenidənqurma” ilə tamamlanan yeni ictimai əxlaqın və düşüncə tərzinin təşəkkül tapdığı 1960-1990-cı illər .

Hələ XX əsrin əvvəllərində bir sıra yazıçı-mütəfəkkirlər tərəfindən qaldırılmış bu problem əsrin sonlarına yaxın yenidən bir sıra alimlər tərəfindən yenidən tədqiqat obyektinə

cevrildi. Aida İmanquliyeva bu problemi Azərbaycan şərqşünaslıq məktəbinin mühüm istiqamətlərindən birinə çevirmişdir. Fəlsəfi aspektdə Zümrüd Quluzadə «Şərq fəlsəfəsinin XIII-XIV əsrlərdə inkişaf qanuna uyğunluqları və Qərb-Şərq problemi» Könül Bünyadzadə «Şərq-Qərb: ilahi vəhdətdən keçən özünüdərək» adlı elmi monoqrafiyalarında Şərq və Qərb düşüncə tərzlərinin müqayisəsini verməyə çalışmışlar. Ədəbiyyatşünas –alim Yaşar Qarayevin ədəbi irsində də bu yanaşma xüsusi önəm kəsb edir.

Azərbaycanın tarixi, mənəviyyatının, ədəbiyyat və mədəniyyətinin dörd kontekst daxilində öyrənilməsinin vacibliyini qeyd edən Yaşar Qarayev, geosiyasi mövqeyindən asılı olaraq Qafqaz və İran, VII əsrdən başlayaraq isə İslam kimi faktorların nəzərə alınmasını obyektiv zərurət hesab edir, xalqın milli tarixi, genioloji bioqrafiyası ilə şərtlənən oğuz türk mənşəyini “etnosun bilavasitə bir xalq və millət kimi fərdi təşəkkülünün, fərdi tarixinin və taleyinin ən sabit, aparıcı, davamlı amili” olaraq qiymətləndirir (Qarayev, 1996: 62). Qədim türk mədəniyyətinin tipologiyası, milli türk ədəbiyyatları arasındakı genetik əlaqələrin səciyyəsinin araşdırılmaması, ümumtürk (Turan) ədəbiyyatının ümumdünya ədəbiyyatı kontekstində tarixi dərkimi kimi məsələlər alimin irsində xüsusilə qabardılır, ən qədim Azərbaycan ədəbiyyatının yalnız bu irsə güvənən, bu kökə arxalanan konsepsiyalarda daha möhtəşəm olduğu vurğulanır.

Alim türk xalqları ədəbiyyatları arasında irsilikdən “əlaqə” səviyyəsində bəhs etməyin doğru olmadığını, ümumiliyin, varisliyin burada kökdə, müxtəlifliyin isə qol və budaq səviyyəsində olduğunu qeyd edir (Qarayev, 1996: 63).

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda “Şərq İntibahı” ilə bağlı N.İ.Konrad, V.Jirmunskiy, Ş.İ.Nusubidze, A. F. Losev və b. müəlliflər bəhs edərək, müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Məsələn, N. İ. Konradın konsepsiyasına əsasən Renessans mədəniyyəti bəşəri humanizmin mərhələsi olaraq qiymətləndirilir, VII-XI əsrlərdə Çində yaranır, IX-XV əsrlərdə İran və Orta Asiyanın Hindistanla sərhəd ərazilərində davam edir və XIV-XVI əsrlərdə Avropada tamamlanır (5, 340). Bəzi müəlliflər Renessansı Avropada ilkin kapitalist münasibətlərinin formalaşdığı dövrə təsadüf edən konkret tarixi mərhələ, digərləri isə lokal deyil, tarixi hadisə olaraq qiymətləndirirlər.

XX əsrin 30-cu illərindən başlayaraq Şərq və Qərb renessansı arasında mövcud olan oxşar və fərqli məqamların müəyyənləşdirilməsi istiqamətində araşdırmalar aparılmışdır. Bu zaman alimlərin fikirləri haçalanaraq hər ikisinin antik dövrlə, yunan elminin dirçəlişi, ellin fəlsəfəsi ilə bağlılığı; mədəniyyətin, cəmiyyətin sosial-iqtisadi əsaslarının yüksək inkişafı, ensiklopedik bilikli alimlərin yetişməsi kimi faktorların eyniliyi ilə müəyyənləşdirilir.

Fərqli cəhətlər kimi isə zaman faktoru - Avropa intibahı sənayenin inkişafı, böyük yeniliklərin kəşfi ilə xarakterizə edilir, Şərq intibahı isə ticarətin inkişafı dövrünə təsadüf edilir. Avropalıları əsasən yunanların mədəniyyəti, ədəbiyyatı, ritorika, poeziya, hərbi iş, gəmiçilik, Şərqi isə fəlsəfə, riyazi biliklər, astronomiya cəlb edirdi - kimi xüsusiyyətlər önə çəkilir. V.V.Bartold “Müsəlman Renessansının alimləri” məqaləsində Şərq intibahını bu cür xarakterizə edir: “Şərqdə antik mədəniyyətə aludəçilik Qərbdə olduğu səviyyədə deyildi. Burada əvvəlki dövrlərin irsinə etinasızlıq, inkar da yox idi. Şərqdə mədəniyyət yüksək inkişaf etmişdi, bu səbəbdən də, ümumbəşəri mədəniyyət tarixi deyil, yalnız antik dövrün elmi nailiyyətləri mənimsənilirdi” (Бартольд, 1930: 3).

A.X.Qasımjanov, D.M.Məjidənova kimi qazax alimləri materialistik fəlsəfi cərəyan olan peripatetizmin inkişafının Şərq intibahının əsas xüsusiyyəti olduğu fikrindədirlər. Bəzi qərbyönlü alimlər isə Şərqi daha ləng, Qərbin isə dinamik inkişaf etdiyini qeyd edərək Şərq peripatetizmini Aristotələ kor-koranə təqlid kimi qiymətləndirirdilər. V.Bartold isə öz tədqiqatlarında bu fikrin əksini, Şərqi mədəni staqnasıya mərhələsində olan Qərblə müqayisədə daha inkişaf etmiş olduğunu meydana çıxarır.

“Dünya ədəbiyyatının” XVIII əsrin sonlarından başlayaraq formalaşdığını qeyd edən Meletinski(**Мелетинский**,), Avropa romantiklərinin XVIII-XIX əsrlərdən başlayaraq Şərq ədəbiyyatı ilə tanış olaraq, bu əsərlərdən ilhamlandıqlarını, XIX-XX əsrlərdən etibarən Şərqi Avropa maarifçiliyi və romantizmini, sonradan realizm və modernizmi öyrənməyə başladığını yazır. Avropa modernizmində Şərq mütəfəkkirlərinin və Şərq poeziyasının təsirindən bəhs edir.

“Şərq intibahı” nəzəriyyəsinin orta əsrlər ədəbiyyatının müqayisəli şəkildə öyrənilməsinə əngəllədiyini qeyd edən Meletinski, bir çox orta əsrə aid əsərlərin intibah nümunəsi olaraq tədqiq edildiyini göstərir. Məcnun obrazının provansal trubadurların bioqrafiyasını xatırladığını, həmçinin əlçatmaz məhəbbət ideyasının kurtizian (cəngavər) məhəbbəti ilə oxşarlığını vurğulayır (zənnimizçə, heç də uğurlu müqayisə deyil - L.H.).

“Dekameron”u ərəb və çin novellaları ilə müqayisə etdikdə Şərqlə Qərbin müxtəlifliyinin aydın meydana çıxdığını qeyd edərək, ilk öncə Qərb novellalarında qəhrəmanın aktiv, Şərq novellalarının qəhrəmanlarının isə passiv olduğunu, sonuncuların yaşamağı bacarmayan, uğursuz insanlar kimi canlandırıldığını qeyd edir. Məhəbbət xəttinin inkişafında Qərbdə həm komik, həm də tragik məqamlar yer alırsa, Şərqdə faciənin üstünlük təşkil etdiyini vurğulayır.

Kretyen de Trua və Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə təmsil olunan klassik mərhələdə birincinin “Tristan və İzolda”, Nizaminin isə Qurqaninin konsepsiyasından bəhrələndiyini, burada harmoniyanın şahı ilhamlandırılan ali məhəbbət əsasında bərqərar olduğunu əsaslandırır.

Müsəlman roman eposunun Qərb nümunələri ilə müqayisəli təhlil edərək yazır: “Burada qəhrəman cəngavər deyil, şahdır və o güclü sərkərdə deyil müdrik hökmdar (Kretyenin “Perseval” və Nizaminin “İskəndərnamə”) kimi yetişir. Xətti inkişaf tsiklik modellə əvəzlənir. Təsvir obyektı – qəhrəmanın müdrikləşməsidir (Qərbdə olduğu kimi). Lakin sonda onun qocalığı və ölümü də təsvir edilir”.

Şərq-Qərb qarşıdurmasından bəhs etmək üçün hər iki mədəniyyətə, ədəbiyyata, ədəbi kontekstə yaxından bələd olmaq gərəkdir. Bu səbəbdən də bəzən Şərq bədii-estetik fikrinin dərinliklərinə varmadan aparılan müqayisələr səthi xarakter daşıyır. Problemin kökləri dəqiq müəyyən edilsə də, təqdimi qüsurludur. Rus şərqşünasları, alimləri çox zaman dil, mənəvi areal kimi maneələri aşı bilmirdilər. Şərqi dəyərləndirmək üçün məhz milli- mənəvi, etno-tarixi baxış, Şərq təcrübəsinin nəzərə alınması vacibdir. Şərq heç vaxt aktivlik kimi zahiri xüsusiyyətlə xarakterizə oluna bilməz. Oldenburqun fikrində qeyd olunduğu kimi, Şərqi “insana yanaşması” daha dərinidir. Buna görə Y. Qarayev Y. E. Bertelsdən gələn köhnə stereotiplərdən xilas olmağın, “zövq əhli” olmağın vacibliyini bildirirdi.

İntibah “müəyyən qədim mədəniyyətin tarixin müəyyən aralığında sanki yenidən dirçəlməsi, oyanması hadisəsi, hər hansı xalqın və ya yaxın mədəniyyətə məxsus xalqların inkişafında parlaq dövr”dür. Ən yeni ensiklopediyalarda belə “Elmin və incəsənətin çiçəkləndiyi Avropa, Müsəlman İntibahı, Azərbaycan İntibahı və bir çox digər İntibah dövrləri mövcuddur. Bunlar arasında ən geniş yayılmış, öyrənilmiş olan Avropa İntibah dövrü və ya Renessansdır” fikri yer alır (<http://az.wikipedia.org/wiki/İntibah>).

Ümumən Renessansı mədəniyyətin dirçəlişi (E. Braun, R.Frai), antik yunan mədəniyyətinin dirçəlməsi ilə şərtlənən mədəni dirçəliş dövrü (A.Mets) olaraq qiymətləndirmək, Şərq İntibahını Qərb intibahına adekvat hadisə olaraq qəbul etmək və ya “intibah hərəkatını ümumdünya hərəkatı kimi qəbul etmək düzgün deyil, onun Şərqdən Qərbə “köçürülməsi” barədəki mülahizələr də heç bir əsasa dayanmır. Sadəcə olaraq, intibahın tipologiyası var, hər hansı Şərq, yaxud hər hansı Qərb mədəniyyətindəki intibah eyni tipologiya ilə getməli, eyni prinsiplə əlamətlərə malik olmalıdır...” (Cəfərov, 2003: 75) kimi ziddiyyətli fikirlər mövcuddur.

Şərq Renessansı haqqında mühakimələr bu anlayışın (Şərq ayrıca bir region, ölkə və ya bölgə və s. olaraq götürülür, həmçinin dövrün (VII əsrdən XVIII əsrə qədər olan zaman

müddəti) fərqli dərkindən qaynaqlanır. Məsələn: E. Braun Şərq Renessansına V-XV əsrlər klassik farsdilli poeziyanın inkişafı dövrünü, Mets isə VII-X əsrlərdə Yaxın və orta Şərqdə mədəni inkişaf dövrünü, R.Farai –X-XI əsrdə Şərqi Heratdakı, Orta Asiyada, daha sonra Qərbi İranda yer alan mədəni inkişafı aid edir. R.Vilqelem VII-X əsrlərdə Tan və Sun sülaləsi dövründə çin ədəbiyyatının inkişafını intibah dövrü olaraq qiymətləndirir. A. Zayoiçkovski İntibah hadisəsinin, ayrıca bir dövlət deyil, bütün Şərq üçün xarakterik hesab edir (Рзакулизде, 1983: 47). N. İ. Konrad, V. M. Jirmunskiy Şərq İntibahını bütün Şərqi əhatə etdiyini, Ş. İ. Nutsbidze, M. Rəfilı isə bu hadisənin bir Şərq ölkəsindən digərinə yayıldığını iddia edirdilər. İntibahın əsas əlaməti olaraq keçmiş dirçəltmə xüsusiyyəti vurğulanır, bu prosesin feodalizm münasibətlərinin sona yetməsi ilə tamamlandığı qeyd olunur. A. F. Losyev isə “Renessansın hər yerdə, müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif məzmununda” mövcud olduğunu yazırdı (Рзакулизде, 1983: 47).

Uzun zaman Şərq intibahının mövcudluğu şübhə doğurmuşdur. Böyük Sovet ensiklopediyasının 2-ci nəşrində intibah hadisəsində kapitalizmin yaranmasının vacib şərt olduğu və bu səbəbdən də Şərq intibahından bəhs etməyin doğru olmadığı fikri yer almışdır. Braginski isə kapitalizmin İntibahın formalaşmasında vacib kriteriya olmadığını qeyd edir.

Mövzu ilə bağlı polemika müstəvisində Y. Qarayev problemə əhatəli yanaşma tərzilə diqqəti cəlb edir. Çünki onun konsepsiyası sxolastik fikirlər yığnağı deyil, konkret təhlillərdən və elmi qənaətlərdən ibarətdir. Orta əsrlər ədəbiyyatını mərhələ olaraq əsaslandırmağa çalışan alim öz təhlilini müqayisələr, tipoloji paralellər üzərində qurur.

Qərbi Avropa ədəbiyyatının - “burjua dövrünün” İntibah və Maarifçiliyi ilə, Şərqin isə orta əsrlərin humanizmi ilə qüvvətli göründüyünü, qədim Qərb mütəfəkkirləri - Aristotel, Sokrat, Əflatunun Qərbdən öncə “İskəndərnamə”nin qəhrəmanları olduğunu, “Qərb intibahından əvvəl Şərq humanizm hərəkatında” böyük rolları olduğunu qeyd edərək, İntibah təffəkürünün Şekspir yaradıcılığından daha əvvəl Nizamidə yer aldığını, “Əkinçilik şahlıqdan da yaxşıdır!” ideyasını “Faust”dan qabaq “İskəndərnamə”də, ən poetik və humanist utopiya ilə, sadə, namuslu, zəhmətkeş adamların bərabərlik cəmiyyəti kimi Tomas Mordan, Kampanelladan daha əvvəl “Xəmsə”də yer aldığını, İntibah dünyagörüşünün bütöv bədii təliminin Nizami yaradıcılığında ardıcıl təzahür etdiyini konkret nümunələr arasında əsaslandırır.

Alim eyni zamanda Nizami yaradıcılığı ilə Qərb barokkosu və manyerizmi arasında tipoloji analoqlardan bəhs edərək, Luis de Qonqoranın poeziyası ilə oxşar məqamları göstərir:

Qız o qədər gözəl idi ki,
 Çöhrəsində iki günəş
 Norveçi əridə bilərdi, əlləri isə
 Həbəşistanı ağa boyayardı.

Parçadakı ovqatın və obrazlılığın orta əsrlər Şərq şeri üslubuna yaxınlığı, Sədinin məşhur hiperbolası ilə müqayisə edərək “obrazlarda miqyas və ölçülərin yaxınlığı, ehtirasda və düşüncədə əsil bir Nizami və Füzuli ölçüləri”nin üslub ümumiliyinə dəlalət etdiyi vurğulanır (Qarayev, 1996: 171). Təhlillərdən də görüldüyü kimi, müqayisə məzmun səviyyəsində deyil (Meletinskidə olduğu kimi-L.H.), üslub ümumiliyi səviyyəsində əsaslandırılır.

Avropa İntibahının xristianlıqla antik fəlsəfənin sintezi kimi, “Müsəlman Renessansı”nın isə İslamla sufizmin qaynağı kimi meydana çıxdığını və əsas fərqi də bu məqamla şərtləndiyi vurğulayaraq: “Avropalı dahi “çərxi fələyin” firlandığı əbədi mehvərdən və dövriyyədən nəşə məqamını seçir və məhz “nəşə” ovqatını nəzərdə tutaraq “Saxlan ey məqam, sən gözəlsən, dur!”- deyir (Höte, “Faust”) Füzuli isə əbədi, ağ saçlı zamanla həmyaş və həmdəm bir qəmin özünü ruhuna qəmxar seçir və məhz özünü dərdin, möhnətin əbədi dövriyyəsində fırlanan karvana sarvan elan edir: “Mənəm ki, qafilasaları-karvani qəməm” (Qarayev, 1996: 189). “Füzulinin mistik-dini ideali - buxovları “cisimdən, bətdən qırıb atmağın” məlum Qərb modelinə, “maddi-cismani adiliyə” verilən sərbəstliyin və bəraətin Rable və Bokaçio ənənəsinə “sığışmaqdan” çox uzaq görünür. Harın və tox məişət firavanlığına, şəhvətə və sərxoşluğa təşnəliyin öz cızığından çıxmasına, mənəvi aləmi və ruhu öldürən ehtirasa etirazın ənənəvi sufi simvolları – bunlar özlüyündə hələ də “Falstaf dünya duyumunun” Şərq çeşidi demək deyildi: Falstaf – adi “həyat zövq- səfasının” qəbulu deməkdir, sufizm isə adi “həyatdan imtinanın ən ali (apogey!) məqamıdır, ən ali dəyərlər naminə özünü fəda etməyə verilən könüllü xeyir duadır”. “Məhz hələ Yəsəvidən gələn Şərq-türk humanizmi insan gözəlliyini, gözəlliyin mənəvi məzmunu ilə, insanın özünün ilahiliyi ilə bərabərləşdirən bütöv bir fəlsəfi sistemdir, proqram və təlimdir. Onun Avropa və Qərb “ictimai gözəllik” anlayışından da fərqi ondadır (Qarayev, 1996: 140).

Qərbi Avropa orta əsrlərinin qəhrəman tiplərinin şəxsiyyəti hər cür inkişaf və mürəkkəblikdən məhrum, yekrəng və yekparə bir varlığa, “həndəsi nöqtəyə, Demokrit fizikasının bərk atomuna” (A. A. Smirnov) bənzədildiyini əsas tutaraq, Şərq intibah lirikasının qəhrəmanını Avropa intibahına yaxınlaşdırən cəhətin tam əksinə iztirab və müdrikliyin vəhdətindən yaranan mürəkkəblik olduğunu əsaslandırır. “İnsanlığın yaşadığı “bəşəri kədər”in Bayrona qədərki ən böyük təzahürü Füzuli deyilmi? ”

Y. Qarayev həmin dövrü bu cür xarakterizə edir: “XI–XII əsrlərin klassik poeziyasında intibahın bədii metodu (intibahın realizm tipini yaradan bir sıra Qərb ölkələrindən fərqli olaraq) spesifik bir «intibah romantizmi» şəklində meydana çıxmışdır. Şərq bədii təfəkkürünün qədim və möhtəşəm keçmişini məhz romantika ifadə və təmsil etmişdir” (Qarayev, 1980: 55). Əgər bu milli romantizmin ilkin mərhələsi idisə sonrakı mərhələni «Maarifçilik zəminində» yaranan romantizm tipi” (Qarayev, 1980: 66) olaraq səciyyələndirir.

XX əsr romantizmini Cavid yaradıcılığı əsasında xarakterizə edərək onun özündən əvvəlki ənənəyə global şəkildə yanaşdığını “ən qədim və yeni Şərqi, müasir Avropanı və milli folkloru sintezdə və qaynaqda birləşdirdi” yini (Qarayev, 1996: 320), bəşərin təcrübəsini sintezdə, vəhdətdə öyrənməyə çalışdığını qeyd edir. Cavid romantizmindən bəhs edən müəllif onun təbiətə münasibətini Qərb və orta əsrlər Şərq romantizmindən fərqli olduğunu vurğulayır. Qərb romantiklərinin əsərlərində “təbiət qəhrəmana həyatdan və cəmiyyətdən uzaqlaşmaq üçündürsə, Cavidin təsvir etdiyi Qafqaz mühiti isə Sənana həyatla və Xuramanla birləşmə üçün lazım olur (Qarayev, 1996: 326).

XX əsr Qərb fəlsəfəsində daim təklənən insan Şərq ənənəsində ətrafı ilə harmoniyaya can atır. İnsan “təbiətin üsürü, “zərrəsi” kimi yox, şah əsəri kimi təsvir edilir”. Y. Qarayev Şərqdə bu vaxta qədər ki idealist “həqiqətlərə”, fəlsəfə, firqə və təriqət axtarışlarına verdiyi tənqidi qiymətdə, birdəfəlik, əbədi tapılmış ehkam və doqmaları inkar və rədd etməsini” Cavid yaradıcılığının güclü tərəfi olaraq xarakterizə etməklə, Şərqi də şərtsiz qəbul etmir. O, Cavid yaradıcılığına xas (bəlkə də ən güclü tərəf olaraq –L.H.) keçmişə olan inkarı “yeni həqiqət, yeni fəlsəfə axtarışları üçün” zəruri tarixi və psixoloji mərhələ olaraq qiymətləndirir (Qarayev, 1996: 328).

Alim Cavid romantizmini dünya təcrübəsi ilə müqayisə edərək paralellər aparır, Peyğəmbərə münasibətdə Höte ənənəsindən “qaynaqlandığını” göstərir. Hər ikisində peyğəmbər obrazının “humanizm və beynəlmiləçilik idealına xidmət etdiyini vurğulayır. Lakin yalnız bununla kifayətlənmədən onu milli-romantik ənənəyə bağlayan telləri də araşdırır. “Peyğəmbərə romantik Höte münasibətinin başlanğıcının” Nizami, Füzuli, Vaqif kimi klassiklərdə də olduğunu qeyd edir. Konkret paralellərlə Mələyin Məhəmmədə həvalə etdiyi “bəndləri yenə də qırılmış” zamanı “bənd etmək” tapşırığının sonradan Hamletin bir missiya olaraq üzərinə düşdüyünü qeyd etməklə yenidən Şərqi ilkinliyinə əsaslanır. Məhəmmədin Peyğəmbərə, danimarkalı şahzadənin – Hamletə, lamançlı cəngavərin – Don Kixota çevrilərək həll etməyə çalışdığı mənəvi vəzifə, onları birləşdirən eyni amala xidmət etmələridir. Lakin Cavidin qəhrəman səciyyəsini açmaq üçün daha qüvvətli üsullardan istifadə etməsi və onun əsərinin “Məhəmməd barədə bu vaxta qədər yazılmış bütün əsərlərdən” müsbət mənada humanizmi,

beynəlmiləçiliyi, demokratikliyi və yüksək bədii keyfiyyəti ilə seçildiyi elmi təhlillərlə izahını tapır.

Y. Qarayev Sabirin “kim ki, insanı sevər, aşıqı-hürriyyət olur. Bəli, hürriyyət olan yerdə də insanlıq olur” misralarından çıxış edərək Şərq sivilizasiyasının mənəvi kamillik üzərində qurulduğunu qeyd edir. Bəşəriyyətin inkişafı yoluna nəzər salaraq xilas axtarırlarının iki istiqamətdə aparıldığını: birinci, daha çox siyasi-sinfi, ictimai sosial strukturların təkmilləşməsinə əsaslanırsa, ikinci, daha çox fərdi mənəvi “mən” də”, cəmiyyətin ailə özümlü səviyyəsində nail olmaq üsulu olaraq, Avropa və Şərq yollarını fərqləndirir.

Qərb filosoflarının, son dövr Avropada fəlsəfi fikrinin Haydigger, Freyd, Kafka kimi nümayəndələrinin yalnız Ruhun yox, cismin (patologiyanın) sehri ilə məşğul olduğu, “eşqlə kamillik və allahlıq” ideyasının xələfi olmaq isə” Nizami, Füzuli kimi Şərq mütəfəkkirlərinin üstünə düşdüyü qeyd olunur (Qarayev, 2010: 126).

Göründüyü kimi, bir çox kateqoriyaları məhz Şərq Qərb kontekstində fərqləndirən alim, məsələn, zamana yanaşmada “ona Tanrıdan, Sərkərdədən və “Mən”dən (konkret fərdi şüurdan) baxan ədəbi və fəlsəfi ənənə” nin Şərqə aid olduğunu, ikinci Karl Yaspersin “mehvərli və mehvərsiz tarix” təlimini, üçüncü olaraq Avropada yayılan “zaman – mən” (Qarayev, 1996: 5) müstəvisində zaman təsnifatını aid edərək qruplaşdırır.

Dünyanın gələcək inkişafı üçün Şərq dəyərlərinin aktual olduğu fikrini dəfələrlə qeyd edərək, XXI yüz ildə ənənəvi Şərq-Qərb qlobalizminin növbəti təzahürü üçün obyektiv tarixi perspektivin əmələ gəldiyini, Türkiyə Cumhuriyyəti ilə eyni mənəvi, mədəni, iqtisadi məkanda qovuşan beş müstəqil türk səltənətinin “ortaq türk dəyərlərini ortaya çıxartmaq və ona sahiblik şüuru (mentalitet) yaratmaq missiyasını yeni yüz ilin və min ilin türk etnik düşüncəsinin miqyaslı problemlərinə çevrilməli olduğunu bildirir (Qarayev, 2010: 131), bu yolda axtarırların istiqamətlərini müəyyənləşdirərək Avropanın təcrübəsini daha düzgün hesab edir, Avropa elmi-mədəni tərəqqisinin iki heyrətdən yarandığını yazır: “..Avropada “cəngəvrlik orta əsrləri” islam mədəniyyətinə, XVI əsrin intibah zirvələri isə antik mədəniyyətə heyrətin, ona “qayıdış”ın əlaməti altında keçmişdir. Lakin Avropa hər iki mənbədən yalnız ona faydalı, məhrəm olan, Şərqdən də, yunanlardan da ucalara qalxmaqda ona kömək edən dəyərləri götürdü, “islam mədəniyyətində daşınan, lakin islamın özü tərəfindən gerçəkləşdirilməyən idealları və ideyaları gerçəkləşdirməklə qüdrətləndi... eyni zamanda, Şərqi ona göstərdiyi dağıdıcı təsirə də mətanətlə sinə gərərək özünü yazıqlaşmadan və məhvolmadan qoruya bildi (Adil Əsədli) (Qarayev, 2010: 131). Cənublu alim-ədəbiyatşünas, doktor Rəhim Çavuş Əkbərin “Şərq ürfanının işığı və Qərb elm və fəlsəfəsinin heyrətamizlikləri (ustad Şəhriyarın “Eynşteynə peyğam” şeri əsasında) Tehran, 1379 əsərinə istinad əsasında bu paralelləri Şərqi və Qərbin iki

dahi siması Eynşteyn və ustad Şəhriyar münasibətləri əsasında davam etdirir. Şəhriyarın “Eynşteynə peyğam” şerində Şərqin ilahi, ürfani hikmətinin Qərbin praktik elmi hikməti ilə üz-üzə qoyulmadığını, əksinə bir-birini tamamlamağa yönləndiyini bildirir. “Eynşteyn daha yuxarı qalx, Allahın özünü tap!” - misralarının məhz belə bir kamilliyə çağırış kimi qiymətləndirir. “Bunun üçün isə elmi-təcrübə yetməz, ruhi irfani məqama yetişmək gərəkdir” fikrini rəhbər tutan alim, bu misraları XXI əsrdə Qərblə Şərq arasında dialoqu “emblem və epiqraf” olaraq dəyərləndirir.

Y. Qarayev imperativləri bu gün Qərb alimləri tərəfindən söylənilən fikirlərdə təkrarlanır. Amerikalı politoloq və psixoloq Uolt Andersen də problemlə bağlı oxşar fikirdədir. O Şərq və Qərb elmini müqayisə edərək yazır: “Qərbdə biz mexanizmlərin əsiriyik. Sanki yalnız onların vasitəsi ilə həqiqəti dərk etmək olar. Yalnız bəzi fiziklər onların nəzəriyyə və tədqiqatlar əsasında kəşf etdiyi reallığın sadəcə hiss vasitəsilə dərk etməyin mümkünlüyünü anlayırlar”. Qərb dünyanı müəyyən cihazlar – lazer, teleskop vasitəsilə, Şərq isə müəyyən təlim keçmiş insan və ağıl vasitəsilə (məsələn, meditasiya zamanı) dərk etməyə çalışır (Крәһстәһ, 1999: 308).

Bu gün də Şərq mədəniyyəti dünyanı öz təsiri altında saxlayır - türk yazarlarının əsərləri, Şərq poeziya nümunələri, fəlsəfəsi. Məsələn: D.V.Necəpurenko “Pelevinin bədii fəlsəfəsi” məqaləsində postmodernizmin Şərq fəlsəfəsinə əsaslandığını qeyd edir (“Delezanın konsepsiyası mahiyyətinə görə müəllif terminləri ilə ifadə olunmuş dzen buddizim fəlsəfəsidir”) (Нечепуренко, 2012). Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi Şərq fəlsəfəsi, əsasən sufizm bu gün də bir çox Qərb müəlliflərinin yaradıcılığında hiss edilir- Borxes, Pelevin... (Ишанова, 2006: 194).

Lakin təəssüf ki, XXI əsrin artıq on dörd ilini adlasaq da hələ ki, qarşıdurma dialoqla əvəzlənə bilmir. Bu isə hələ də bəşəriyyətin dialoqa, kompromisə deyil, daha çox konfliktə və qarşıdurmaya açıq olduğu göstərir. Şərqlə Qərb, Kiplinqin bir zamanlar söylədiyi kimi (“Qərb qərbdir, Şərq isə şərq. Onlar heç zaman uzlaşmayacaqlar”), ayrı-ayrı qütblər, heç zaman birləşməyəcək dəyər daşıyıcıları olaraq üz-üzə gəlməkdədirlər. Demək hələ də Qərbin elmi praktik təfəkkürü Şərqin mənəvi kamillik axtarışlarına qoşulmaq iqtidarında deyil, bu isə bəşəriyyətin inkişafa deyil, süquta istiqamətlənmiş olduğunun göstəricisidir. Göründüyü kimi, Y. Qarayev Şərq ədəbiyyatının bədii obrazlarını dünya ədəbiyyatı obrazları cərgəsində təhlilə cəlb etməklə, Şərq ədəbiyyatını dünya ədəbiyyatı daxilində (periferiyasında yox!- L.H.) təhlil edərək, Şərqin ilkinliyini təsbit edir, Avropa intibahını Şərq intibahının təsiri əsasında formalaşan növbəti mərhələ olaraq öyrənilməli olduğunu, Avropa intibahı qəhrəmanlarının zamanca daha əvvəl yaranmış Şərq lirikasının obrazlarının sələfləri olaraq dəyərləndirir.

Ədəbiyyat

- BAYRAMLI, O. (2008). Görkəmli Fikir Dühası. *Əli Bəy Hüseynzadə. Secilmiş Əsərləri. I Cild.* Bakı, Çarşıoğlu.
- CƏFƏROV, N. (2003). Azərbaycan İntibahı: Problemlər, Mülahizələr. *N. Cəfərov Klassiklər və müasirlər.* Bakı: Elm.
- QARAYEV, Y. (1980). *Realizm Sənət və Həqiqət.* Bakı: Elm.
- QARAYEV, Y. (1996). *Tarix Yaxından və Uzaqdan.* Bakı: Sabah.
- QARAYEV, Y. (2008). Şərqi və Əli Bəyin Dörd Dəstəsinə Türk. *Əli Bəy Hüseynzadə. Secilmiş Əsərləri. I cild.* Bakı, Çarşıoğlu.
- QARAYEV, Y. (2010). XXI Əsr: Qlobal Sivilizasiya və Şərq Dəyərləri. *Dirçəliş*, 1-2, 24 - 132.
- БАРТОЛЬД, В. В. (1930). *Ученые Мусульманского Ренессанса* (ЗКВ, V,) с. 3.
- ИШАНОВА, А. (2006). *Суфийские Мотивы И Образы в Современной Мировой Литературе* // <http://www.safarabdulloh.kz/img/books/Суфизм.pdf>.
- КОНРАД, Н. И. (1974). *Из Истории Средних Веков Стран Восточной Азии. Н. И. Конрад. Избранные труды. История.* Москва.
- КРЭНСТОН, С. (1999). *Е.П. Блаватская.* Москва: Сирин.
- МЕЛЕТИНСКИЙ, Е. М. *Проблемы Сравнительного Изучения Средневековой Литературы (Запад/Восток)* http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/Article/melet1.php.
- НЕЧЕПУРЕНКО, Д. В. (2012). Художественная Философия Пелевина. «Вопросы Филологии, Искусствоведения и Культурологии»: *Материалы Международной Заочной Научно-Практической Конференции* (10 Октября 2012 г.).
- ОЛЬДЕНБУРГ, С. Ф. (1982). «Связи Востока с Западом Старинные...». *Восток-Запад.* Москва: Наука.
- РЗАКУЛИЗАДЕ, С. (1983). *Закономерности Развития Восточной Философии XIII—XVI вв. (регион ислама) и Проблема Запад—Восток.* <http://bookcheba.com/istoriya-filosofii/zakonomernosti-razvitiya-zapadnoy-filosofii-13317.html/>.
- (<http://az.wikipedia.org/wiki/İntibah>).